

Anna Głusiuk (UNIWERSYTET KARDYNAŁA STEFANA WYSZYŃSKIEGO W WARSZAWIE)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2030-7803>

Ciąża, poród, opieka nad matką i noworodkiem na podstawie
traktatu Michała Savonaroli *Ad mulieres Ferrarienses de regimine
pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*¹

DOI:10.25951/4479

STRESZCZENIE

Traktat Michała Savonaroli jest jednym z ważniejszych dzieł o tematyce ginekologiczno-położniczo-pediatrycznej powstałym na terenie piętnastowiecznej Italii. Autor napisał go w języku narodowym używanym na co dzień przez mieszkańców ówczesnej Ferrary i adresował do kobiet, licząc, że dzięki temu zwiększy ich wiedzę na temat ciąży, porodu oraz opieki nad matką i dzieckiem. Jak wynika z traktatu, Savonarola łączył wysoką śmiertelność kobiet i dzieci z niewystarczającą wiedzą ówczesnych akuserek. W traktacie dużo uwagi poświęcił kwestiom diety kobiety ciężarnej, dolegliwościom mogącym pojawić się w tym czasie, jak również przestrzegał przed nadmierną aktywnością fizyczną czy stresem. Opisy porodu oraz opieki nad matką i dzieckiem wskazują, że Savonarola miał nie tylko szeroką wiedzę akademicką, lecz także duże doświadczenie w tym zakresie.

SŁOWA KLUCZOWE: Michał Savonarola, ciąża, dieta, poród, opieka nad matką i noworodkiem.

¹ Artykuł jest rezultatem badań zrealizowanych podczas miesięcznej kwerendy naukowej w Bibliotece Watykańskiej i Bibliotece Narodowej w Rzymie, których przeprowadzenie było możliwe dzięki Stypendium Fundacji Lanckorońskich.

SUMMARY

Pregnancy, Childbirth, Mother and Child Care in the Treatise
of Michael Savonarola *Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium
et noviter natorum usque ad septennium*

Michael Savonarola's treatise is one of the most important works on 15th-century Italian gynecology, obstetrics, and pediatrics. The author wrote his work in the national language used by the inhabitants of Ferrara and addressed it to women, hoping that it would increase their knowledge about pregnancy, childbirth, and mother and child care. According to the treatise, Savonarola connected the high mortality of women and children with the insufficient knowledge of the medieval midwives. In the treatise, he writes a lot about the diet of the pregnant woman, ailments that may appear during pregnancy, and he warns against excessive physical activity or stress. Savonarola's description of childbirth and mother and child care indicates that he had broad academic knowledge and extensive experience in this field.

KEYWORDS: Michael Savonarola, pregnancy, diet, childbirth, mother and child care.

Wprowadzenie

Traktat włoskiego lekarza Michała Savonaroli († 1464)² *Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium* jest uznawany za pierwsze dzieło o tematyce ginekologiczno-położniczo-pediatrycznej powstałe na terenie piętnastowiecznej Italii, i które zostało napisane w języku narodowym³. Jego autor związany od 1440 r. z Ferrarą, gdzie pracował m.in. jako nadworny lekarz Mikołaja III d'Este, widząc jak niewielką wiedzę miały ówczesne kobiety na temat ciąży, porodu, opieki nad matką i dzieckiem, napisał dla nich traktat, w którym omówił wymienione zagadnienia. Savonarola, uważany za jednego z najwybitniejszych medyków ówczesnej Italii, był autorem licznych trakta-

² Nie jest znana dokładna data urodzin Savonaroli. Przyjmuje się, że przyszedł na świat przed 1385 r. Na temat Michała Savonaroli zob.: R. Simonetti, *Savonarola Michele*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma 2018, s. 150–153; Ch. Crisciani, *Michele Savonarola, medico: tra università e corte, tra latino e volgare*, w: *Filosofia in volgare nel medioevo*, red. N. Bray, L. Sturlese, Louvain-La-Nueve 2003, s. 433–449.

³ Por.: *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola. Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, red. L. Belloni, Milano 1952, s. VI–VII.

tów nie tylko o tematyce medycznej, lecz także politycznej, moralnej i ascetycznej⁴, które pisał zarówno po łacinie, jak i w języku narodowym⁵.

Savonarola napisał *Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium* przed 1460⁶ r. i nie było to jego pierwsze dzieło w języku narodowym⁷. Traktat ten jest jednym z wielu popularnych wówczas *regimina* – dzieł poruszających kwestie związane z dietą i stylem życia. Składa się z trzech *regimina*: *regimen pregnantis* – dotyczy stylu życia kobiety ciężarnej, *regimen enixe* – porusza kwestie związane z położeniem, a *regimen infantis* – opisuje opiekę nad dzieckiem od chwili narodzin do ukończenia przez niego siódmego roku życia⁸. Adresatkami traktatu były przede wszystkim mieszkanki Ferrary i okolic⁹, lecz Savonarola miał nadzieję, że dotrze on również do kobiet mieszkających w innych regionach ówczesnej Italii¹⁰.

Powszechna wówczas niewielka wiedza kobiet na temat ciąży, porodu, różnych komplikacji okołoporodowych czy opieki nad matką i dzieckiem wynikała z braku ośrodków medycznych zajmujących się kształceniem akuserek. O ile we wcześniejszych wiekach istniały szkoły przygotowujące do wykonywania tego zawodu, o tyle w średniowieczu całkiem zanikły¹¹. Lekarze – mężczyźni – wszelkie kwestie związane z ciążą i porodem z reguły pozostawiali kobietom, uważając, że one najlepiej wiedzą, czego potrzebują i przez co przechodzą, wydając na świat potomstwo. Ponieważ od mężatek, w szczególności tych należących do wyższych warstw społecznych, oczekiwano jak największej liczby potomstwa, najlepiej płci

⁴ Por.: R. Simonetti, *Savonarola Michele*, s. 152.

⁵ Więcej na ten temat por.: Ch. Crisciani, *Michele Savonarola, medico*, s. 445–449; też, *Nota introduttiva*, w: *Michele Savonarola. Medicina e cultura di corte*, red. Ch. Criscini, G. Zuccolin, Firenze 2011, s. XIII–XV.

⁶ Por.: R. Simonetti, *Savonarola Michele*, s. 152.

⁷ W 1452 r. napisał *Libreto de tutte le cosse che se magnano*; por.: Tamże.

⁸ Por.: *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola*, s. XV.

⁹ Tamże, s. 3: „Imperò, done mie ferrarexe, non vogliendomi essere inver di vui per tanto amore e beneficii da vui ricevuti ingrato, quelli sempre a memoria retenendo, ho voluto questo mio volume a vostro nome e gran soccorso componere e per vui tanta fatica portare, come chiaramente vederete, per esservi buom padre da vui cussi chiamato, a vui, fiole mie, in grande vostro alturio in tante vostre fatiche e pericoli i quali scorette ne la impregnatione vostra e in lo vostro parturire pensendomi a vui beneficio verun mazore e di vostro più contento far potere”.

¹⁰ Tamże, s. 5: „Spero a vui, mie ferrarexe, et anche a tutte le done taliane fructuoso molto essere dovere per gran contento per vui e per i vostri fanzuoletti e generalmente a tutte quelle le quale del nostro scrivere se delectarano”.

¹¹ Por.: R. Forleo, P. Forleo, *Fondamenti di Storia della Ostetrica e Ginecologia*, Roma 2009, s. 14.

męskiej, kobiety te przez większość pożycia małżeńskiego były w ciąży lub powracały do sił po porodzie. Nierzadko z powodu komplikacji okołoporodowych, z którymi nie potrafiły poradzić sobie asystujące rodzącej akuszerki, dochodziło do zgonu kobiety, dziecka lub obojga. Warto podkreślić, że to właśnie m.in. brak umiejętności położnych¹² Savonarola łączył z wysoką śmiertelnością lub długotrwałą chorobą zarówno rodzących, jak i noworodków¹³.

Obecnie nie można ustalić, jak wiele ówczesnych kobiet zmarło, wydając na świat potomstwo. Źródła informują jedynie, ale i to nie zawsze, o zgonach pań należących do wyższych warstw społecznych¹⁴, pomijając prawie całkowicie przedstawicielki niższych grup. Jedną z nielicznych tego rodzaju informacji można znaleźć w *Diario ferrarense*, którego autorstwo przypisuje się Bernardinowi Zambotti († około 1504). Przy 1499 r. zapisano, że w Ferrarze i okolicach wiele kobiet zmarło z powodu porodu, co autor uznał za rzecz niesłychaną i dziwną¹⁵. Niestety w tekście użyto ogólnego słowa „tante” – co oznacza: wiele, dużo, uniemożliwiając tym samym określenie dokładnej liczby zgonów.

Savonarola poprzez traktat z jednej strony dążył do podniesienia poziomu wiedzy kobiet zajmujących się odbieraniem porodów, z drugiej nie chciał, aby podejmowały samodzielnie wszystkie decyzje. Zastosował zatem pewne ograniczenia, jak np. wymóg konsultacji z lekarzem¹⁶, niepodawanie sposobów leczenia niektórych dolegliwości, twierdząc, że powinni się tym zająć wyłącznie medycy¹⁷, zakaz używania przez akuszerki narzędzi chirurgicznych podczas porodu¹⁸ czy pozostawienie po łacinie nieprzetłumaczonych na język narodowy krótkich cyta-

¹² Słowa akuszerka i położna stosują zamiennie.

¹³ *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola*, s. 116: „Per caxuone de ignorantia sua molti fantini e madre o moreno o mal capitano”.

¹⁴ W wyniku komplikacji porodowych w 1497 r. w wieku dwudziestu dwóch lat zmarła Beatrice d’Este; por.: B. Zambotti, *Diario ferrarese dall’anno 1476 sino al 1504*, ed. G. Pardi, *Rerum italicarum scriptores ser. 2, vol. 24, parte 7*, Bologna 1933, s. 194. W tym samym roku z powodu komplikacji porodowych zmarła również Anna Sforza, żona Alfonsa d’Este; tamże, s. 205–206.

¹⁵ Por.: tamże, s. 226: „Et in questo tempo erano morte in Ferrara et Ferrarexe tante femine di parto che è una cosa inaudita et stupenda”.

¹⁶ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola*, s. 102, 130, 168, 178, 182, 183, 184, 187, 190, 192.

¹⁷ Por.: tamże, s. 174, 177.

¹⁸ Por.: tamże, s. 127.

tów dzieł m.in. Hipokratesa¹⁹, Galena²⁰ i Avicenny²¹. Ponieważ kobiety z reguły nie znały łaciny, pozostawienie tych fragmentów wymuszało na nich konsultacje z lekarzem w celu dokładnego zrozumienia tekstu. Nawet jeśli ze względu na użyty w traktacie język Savonarola przyczynił się do upowszechnienia wiedzy, to jednak sprzeciwiał się przetłumaczeniu na język narodowy traktatów, które dotyczyłyby innych zagadnień medycznych. Uważał, że groziłoby to wzrostem śmiertelności chorych, którzy zamiast szukać pomocy u wykwalifikowanego lekarza mającego wykształcenie akademickie, udawaliby się do osób, które po przeczytaniu kilku książek bez większej obawy podejmowałyby decyzje dotyczące leczenia, „jak to czynią niebojący się Boga empirycy”²².

W traktacie Savonarola posłużył się licznymi cytatami i często odwoływał się do dzieł m.in. Arystotelesa, Hipokratesa, Galena, Razesa czy Avicenny, co wskazuje na jego szeroką wiedzę medyczną. Zauważa się również, że był uważnym obserwatorem, który łączył ze sobą wiele zależności i faktów. Zwrócił np. uwagę na wiek osób zawierających małżeństwo czy na budowę fizyczną kobiet. Krytykował te pary, pomiędzy którymi była zbyt duża różnica wieku, i dotyczyło to zarówno pań poślubiających dużo młodszych od siebie mężczyzn, jak i panów wiążących się z młodymi dziewczętami²³. Sprzeciwiał się również zawieraniu małżeństw w zbyt młodym wieku, ponieważ jak twierdził, z niedojrzałych fizycznie rodziców urodzą się wątłe, krótko żyjące dzieci²⁴. Według Savonaroli to właśnie z powodu wkraczania w związek małżeński niedojrzałych pod względem fizycznym osób obojga płci skróciła się długość życia kolejnych pokoleń²⁵. Powołując się na Arystotelesa, radził on, aby kobiety nie wychodziły za mąż przed ukończeniem

¹⁹ Por.: tamże, s. 19, 50, 68, 82, 85, 87, 98, 109, 133, 196.

²⁰ Por.: tamże, s. 13, 32, 47, 68, 110.

²¹ Por.: tamże, s. 9, 18, 22, 27, 35, 52, 67, 72, 73, 77, 80, 81, 82, 84–88, 90–93, 96, 97, 101, 103, 114, 115, 118, 132, 137, 138, 140, 142, 143, 150–153, 156–157, 158, 160, 165, 268, 179, 181, 183, 192.

²² Tamże, s. 166.

²³ Tamże, s. 6: „E pezo le vechie tuoleno i garzoni per mariti senza alcuna vergogna e respecto. Somegliante fanno i vechi: togliono le garzuone, non se facendo conscientia di rimescolare il testamento vechio cum il novo; che certo se da puo' doventano giudei, giè bien investito”.

²⁴ Tamże, s. 7: „Che pure è vero che da debelle principii descendono debelle effecti: sì che, ritrovandose l'uno e l'altro inati tal età debelle e non perfecti, e somiglianti il seme suo, cussi nascerano fioli debelli e meschini e di vita breve”.

²⁵ Tamże: „E questo tal maritare i garzuoni e le garzuone come ozidi se fa, è una de le caxuone de la breviacione di la età nostra, zioè de la declinatione de la humana natura di quello che era per lo passato, che più longamente se vivea e più sani assai”.

osiemnastu lat, a mężczyźni dopiero po dwudziestym pierwszym roku życia²⁶. Przekonywał, że osiemnastolatki łatwiej zachodzą w ciążę, ich dzieci są silniejsze, a one same mniej cierpią, wydając je na świat²⁷. Ostrzegał, że zbyt młode kobiety z powodu niedojrzałości fizycznej trudniej przechodzą poród, który może zakończyć się nawet ich śmiercią²⁸. Zauważył również, że panie o szerokich biodrach łatwiej znosiły trud porodu niż te o wąskiej miednicy²⁹, oraz że mieszkanki Bolonii i Padwy łatwiej wydawały na świat potomstwo niż te z Ferrary³⁰.

Traktat Savonaroli jest dziełem opartym na wiedzy akademickiej i dużym doświadczeniu. Podczas długoletniej praktyki lekarskiej jego autor musiał mieć do czynienia z kobietami ze wszystkich warstw społecznych. Wskazują na to zalecane przez niego remedia, w skład których wchodzi zarówno kosztowne składniki, jak np. szafran, mirra czy cynamon, które mogły nabyć tylko zamożne panie³¹, jak i inne, złożone z produktów powszechnie używanych nawet przez kobiety z nizin społecznych³².

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie, w jaki sposób według Michała Savonaroli należało opiekować się kobietą w czasie ciąży, porodu i tuż po nim oraz jak zająć się nowo narodzonym dzieckiem w pierwszych chwilach jego życia.

²⁶ Tamże, s. 16: „Come Aristotile vole la dona in dexedoto cussi poterse cum l’huomo debitamente coniungere, e cussi l’huomo in XXI cum quella”.

²⁷ Tamże: „Et per somegliante raxuore dire habiamo che in la età di la consistentia sua la dona più fazilmente parturisse e fa i fioli più forti e più robusti e cum men dolore ceteris paribus e cum i membri suoi più perfecti”.

²⁸ Tamże, s. 18: „In postremis, voglio per le garzuonete aricordare che, non havendo le garzuonete li membri suoi biem compiti a la generatione neccesssarii, zioè la matrice per il feto biem contenere, nè la via per la quale ussire debe il feto biem larga e naturalmente dilatata come doverebe, cussi quando vengono al parto, incorrono gram dolore e mazor assai, e molto più penano nel parturire per la strictura de la via: che molte cussi si ritruovano mal capitare o per morte o per grande infirmità”.

²⁹ Tamże: „Et imperò la natura à produto la femena larga di soto: il perchè quelle che suono strecte homenite, zioè cuome è l’huomo, parturiscono cum mazuor fatica e dolore: chè, done mie, l’omo vole essere largo di sopra e stretto di sotto, il contrario le done”.

³⁰ Tamże: „Et imperò le Bologniexe e Paduane più fazilmente parturiscono che le Ferrarexe”.

³¹ Por. tamże, s. 88, 101,105, 124, 131.

³² Por. tamże, s. 88, 101,105, 122, 124.

Ciąża

Jeśli pragniesz dobra swojego dziecka, które nosisz w łonie, poszukaj zatem pożywienia lekkostrawnego, w małej obfitości, które tworzy dobrą krew³³.

De regimine pregnantium Savonaroli jest cennym źródłem informacji dotyczących tego, w jaki sposób według ówczesnej wiedzy medycznej należało dbać o zdrowie kobiety ciężarnej. Autor dużo uwagi poświęcił diecie oraz ewentualnym problemom mogącym pojawić się w czasie ciąży, takim jak np. kłopoty z apetytem czy mdłości. Savonarola zalecał, aby w tym szczególnym czasie panie większą wagę przykładały do swojego zdrowia³⁴, aktywności fizycznej oraz do jakości i ilości spożywanych posiłków³⁵. Pouczał kobiety, że jeśli zależy im na urodzeniu pięknych, prawidłowo zbudowanych dzieci, powinny spożywać pełnowartościowy, lekkostrawny pokarm oraz pić dobrej jakości wino³⁶. W kwestii posiłków zalecał spożywanie ich trzy razy dziennie z zachowaniem między nimi odpowiedniego odstępu czasu³⁷.

Savonarola radził kobietom ciężarnym włączyć do diety chleb z mąki pszennej, wpływający według niego korzystnie na tworzenie się „dobrej krwi”, na który jednak ze względu na jego koszt mogły pozwolić sobie tylko zamożne panie³⁸. Spośród mięs do najlepszych zaliczał m.in.: cielęcinę, wołowinę, mięso koźłące,

³³ Tamże, s. 70: „Quando, desideri il bene dil fiolo che tieni nel ventre, cussi va ricerchendo i cibi facile da padire, di puocha superfluità e di sangue buono generativi”. [Jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia zostały wykonane przez autorkę artykułu].

³⁴ Tamże, s. 65: „Le donne gravide nel suo rezimento dui respecti havere conviene: el primo ad se medesimo, il secundo a la creatura che tengono nel ventre”.

³⁵ Tamże: „E seguitendo il manzare e bere [...] diceamo che in tal cossa considerare hanno la qualità e quantità del nutrimento, che è certo primo e grande fundamento di l'essere di l'uno e di l'altro, specialiter di la creatura”.

³⁶ Tamże, s. 66: „Et imperò, frontosa, se desideri havere el fiolo bello, di buona complexione e da la natura biem doctato, uxa i cibi buoni, laudati, facile da padire, come di sotto numeraremo, uxa buon vino laudevole et honesto”.

³⁷ Tamże: „Tu me entendi, e se puoi, frontosa, manza tre fiate al zuorno e puoni spacio debito fra pasto e pasto”.

³⁸ Tamże, s. 67: „Incomenzando dal pane, che vole essere di fior di farina di formento, se essere può; il perchè è sopra ogni altro grano generativo di buon sangue. Dico »se essere può« per le poverete, che non hanno il muodo come le riche”.

jagnięcinę, mięso młodego, rocznego, wieprza³⁹, dzika, młodej sarny⁴⁰, kury, kurczaka, kuropatwy, kaczki i gęsi⁴¹. Nie radził natomiast podawać kobiecie ciężarnej zbyt często mięsa zająca⁴², pawia⁴³ czy jelenia, z których to ostatnie uważał za ciężkostrawne, nieodżywcze i wywołujące melancholizny nastrój⁴⁴. W kwestii ryb morskich polecał np. doradę i makrelę, a spośród słodkowodnych m.in. pstrąga i jesiotra⁴⁵. Za odżywcze i korzystnie wpływające na płuca i głos uważał mięso węgorza, często występującego wówczas w okolicach Ferrary⁴⁶. Pisząc o rybach, szczególną uwagę zwracał na sposób ich przyrządzania. W pierwszej kolejności uważał za niezbędne dokładne ich umycie i oczyszczenie. Następnie radził je posolić, pozostawić na godzinę, a po upływie tego czasu opłukać, wrzucić do wrzątku, do którego dodawano odrobinę octu i przyprawy⁴⁷. W kwestii owoców morza polecał kobietom spożywanie krewetek, które według niektórych osób, niestety nie sprecyzował kogo miał na myśli, utrzymują płód w macicy⁴⁸. Odradzał natomiast spożywanie przegrzebków i ostryg, „które oprócz tego, że są ciężkostrawne, źle wpływają na żołądek i oprócz tej szkodliwości prowokują gazy”⁴⁹. Savonarola ostrzegwał, że ich spożycie, w szczególności w czasie trzech ostatnich miesięcy, może być groźne dla zdrowia kobiety i rozwijającego się w niej dziecka⁵⁰.

³⁹ Tamże, s. 68: „Prima comenzaremo da li animali de quatro pedi, dicendo che le carne di vitello, manzio, capreto, agnello lactante, castrone giovane, e somegliante fazil da padire, gie suono conveniente. La carne di porco giovane di uno anno o cerca è conveniente, molto nutritiva”.

⁴⁰ Tamże, s. 69: „E migliore è la carne del porco salvatico. Il somegliante dico di la carne dil capriolo giovane gie convenientissima, l'antica genera humor melenconico”.

⁴¹ Por.: tamże.

⁴² Tamże: „Puono manzar de le lepore, biem che sia provocativo di la urina, ma puoco, ma è meglio rosto”.

⁴³ Por.: tamże.

⁴⁴ Tamże: „A la pregnant la carne dil cervo è dura da padire e genera sangue melenconico: pur manzar ne può, ma dà cativo nutrimento”.

⁴⁵ Por.: tamże, s. 70.

⁴⁶ Tamże: „De le anguille, che abundanter se truovano a Ferrara, dirò cum Oribaxio e cum auctorità de Dioscoride, che suono di molto nutrimento e che mundificano la cana dil polmone, il che rendono la voce chiara”.

⁴⁷ Tamże, s. 71: „Ultimo per lo presente te dico che, quando di quelli manziare voli, lavalì e mundali, da poi salali per una hora inanti, da poi meteli in l'aqua a coxere, e fa che l'aqua boglia in prima, poi meteli in quella cum uno pocho di aceto e bone spetie”.

⁴⁸ Tamże: „Di gambari può manzare: e suono cibo proprio, secundo alcuni che dicono che ritengono il feto ne la matrice”.

⁴⁹ Tamże: „Cape et ostrege, ultra che siano difficile da padire, suono nocive al stomeco, et ultra tal nocumento suono ventose”.

⁵⁰ Tamże, s. 72: „E tu frontosa pregna, guardate da ostrege e cape, specialiter li tri mexi fina a li nove: e quanto più te cresce el ventre, più te nuoceno et anco a la creatura”.

Pisząc o owocach, radził spożywać je w niewielkich ilościach⁵¹. Spośród warzyw zalecał sałatę, kapustę i szpinak, ale wykluczał czosnek, por, szalotkę i cebulę⁵². Ostrzegał przed włączeniem do diety korzenia pietruszki i marchewki, które według niego mogły wywołać poronienie⁵³. Z rozważą radził stosować nasiona fenkułu i anyżu, uznając je za moczopędne i wywołujące miesiączkę⁵⁴. Z roślin strączkowych odradzał spożywanie w czasie ciąży m.in. bobu i fasoli, szczególnie czerwonej⁵⁵. Zalecał ograniczenie również mleka i nabiału⁵⁶. Z tłuszczu za najlepszą uważał oliwę, lecz zezwalał także na niewielkie ilości tłuszczu kurzego i wieprzowego, ostrzegając jednak, że mogą wpływać niekorzystnie na apetyt kobiety⁵⁷.

W kwestii napojów Savonarola, powołując się na Avicennę, zezwalał na spożywanie w czasie ciąży delikatnych, aromatycznych i dojrzałych win⁵⁸. Panie mogły sięgać również po ocet, lecz musiały pamiętać, że zbyt często spożywany sprawiał, że na świat przychodziła dziewczynka⁵⁹. Woda, w szczególności zimna, również nie była zalecana przez Savonarolę, ponieważ jak uważał, wpływała niekorzystnie na płód i sprawiała, że rodziły się córki, a nie synowie⁶⁰. Zwracając się więc do kobiet, radził „zatem używajcie do picia wina”⁶¹.

W kwestii ruchu, aby uniknąć poronienia lub przedwczesnego porodu, zalecał ostrożność w pierwszych i ostatnich tygodniach ciąży⁶². Savonarola był zwolenni-

⁵¹ Por.: tamże, s. 72.

⁵² Por.: tamże, s. 78.

⁵³ Por.: tamże, s. 76.

⁵⁴ Tamże: „Ma el seme dil fenochio e di l'anixo suono provocativi di la urina e di mestruai, sì che, frontosa, tal cosa ti aricordo a zìo che in quelli ti ebbi, per tua salute e del feto tuo, a moderare”.

⁵⁵ Tamże, s. 77: „Ma, Ferrarexe, sapiati che la fava lupina, de la quale ne fati al suo tempo gram fracasso, provoca i mestruai: imperò, pregnante, guardate da quella. Il faxuolo, il perchè è molto provocativo di mestruai, è da medici a le pregnante molto vetato, e spetialiter il rosso”.

⁵⁶ Por.: tamże, s. 79.

⁵⁷ Tamże, s. 79–80: „Di l'olio: sapi che più confortativo dil stomaco de la pregnante è l'olio crudo, zioè facto di olive immature [dicto onfacino]; ma anco uxor può di quello facto di olive biem mature e non nuoce. Può uxor dil grasso di galina e di porco fresco: non però troppo, il perchè deice lo appetito”.

⁵⁸ Tamże, s. 81: „Dicendo cum Avicena chel vino de le pregnante vole essere subtile, odorifero et antico, zioè non novo”.

⁵⁹ Tamże: „Il continuo uxo di quello è caxuone di fare la dona ingravidarse di femena”.

⁶⁰ Tamże, s. 82: „Di l'aqua freda et uso di quella guardate: non è buona al feto et è caxuone di generare femine”.

⁶¹ Tamże: „Cussi usate al ber dil vino”.

⁶² Tamże: „E tu frontosa, biem nota che cussi è mazuor pericolo in tal superfluo exercitio in li primi et ultimo mexe: in li primi, il perchè come fiore è debelmente aligato; in l'ultimo, il perchè il fructo è maturo e sta per cadere, sì che piccola caxuone fa quello uscire”.

kiem umiarkowanego wysiłku fizycznego⁶³. Całkowity jego brak uważał za niebezpieczny, ponieważ jak twierdził, organizm kobiety wytwarza wówczas zbyt dużo płynów, które osłabiają połączenia płodu z matką, co w konsekwencji sprawia, że nawet niewielki wysiłek może doprowadzić do poronienia⁶⁴. Przestrzegał również przed wykonywaniem ciężkich prac fizycznych oraz niektórych ruchów, takich jak np. nachylanie się, ponieważ mogły według niego doprowadzić do nieprawidłowego rozwoju dziecka, a w konsekwencji do śmierci podczas porodu zarówno jego, jak i matki⁶⁵. Ponadto Savonarola zalecał, aby kobieta spała tyle, ile potrzebuje, unikała fizycznych i psychicznych wstrząsów oraz zbytniego ciepła i zimna⁶⁶.

Pisząc o higienie, autor traktatu zalecał krótkie kąpiele. W dziewiątym miesiącu ciąży sugerował jednak, w szczególności w przypadku pierworódek i bardzo młodych kobiet, aby kąpały się raz w tygodniu w ciepłej, nie za gorącej wodzie. Kąpiel powinna trwać od piętnastu minut do niewiele ponad godziny⁶⁷, ponieważ wpływało to według niego korzystnie na przebieg porodu⁶⁸.

Savonarola opisał również niektóre problemy mogące pojawić się w czasie ciąży. I tak np. w przypadku dolegliwości żołądkowych zamożne kobiety namawiał do picia rano jednej łyżki mikstury, w której skład wchodziły m.in. imbir, mastyks, kardamon, gałka muszkatołowa, cynamon i pieprz⁶⁹. Pomocne było również żucie m.in. cynamonu, goździków, mięty z kilkoma ziarenkami owocu granatu czy trzymanie w ustach gałki muszkatołowej⁷⁰. Ubogim paniom Savonarola zalecał żucie

⁶³ Por.: tamże, s. 83.

⁶⁴ Por.: tamże.

⁶⁵ Tamże, s. 127: „Et imperò, frontosa, quando sei gravida, riguardate di faticare, drizare, storzere, inchinare e somegliante acti fare, a zìò che nel ventre non receva la creatura mala forma, per la quale nel parto quella o tu habia a morire”.

⁶⁶ Por.: tamże, s. 84–87.

⁶⁷ Tamże, s. 83: „Cuome la donna pregnant entra nel nono mexe, spetialiter le primarolle e molto giovenete, cussì ogni septemana se debba fare in caxa [una volta] una stuva di aqua simplice non troppo calda, e starge dentro coperta per spatio de uno quarto e puoco più di hora”.

⁶⁸ Tamże, s. 83–84: „Chè tal bagno ha a dilatare le vie e quelle reumetare e facilitare l'usita dil feto e cum minore dolor assai di la parturiente”.

⁶⁹ Tamże, s. 89: „Per le riche e che patire puossono la spexa: Recipe margaritarum non perforatarum, piretri amborum dr. 1 1/2, zinziberis, masticis ana dr. 4, zedoarie, doronici, apii, cassie, cardamomi, nucis muscate, macis cinami ana dr. 2, beeni rubei, piperis et macropiperis ana dr. 3, cinamomi dr 1, zuchari albissimi ad quantitatem omnium, fiat tracea, di la quale toglia la pregnant ogni matina quando se leva uno cuchiaro”.

⁷⁰ Tamże, s. 89: „Item, masticare il cinamomo overo la canella, masticare dui in tri garofali inanti pasto da matina e da sera per spatio de una hora, ancora tenere in buoca la noce moscata, ancora molto giova lo aromatico garifolato di la descriptione di Mesue, ancora giova molto il masticare di la menta cum qualche grano di pomo granato dolze o di mezo sapore”.

z rana mastyksu⁷¹, który jak zaznaczał, „bardzo im pomaga”⁷². Ulgę przynosiło również smarowanie rano i wieczorem pół godziny przed posiłkiem brzucha olejem z mastyksu lub piołunu, do których dodawano sproszkowane goździki⁷³ lub położenie na brzuchu, na wysokości żołądka woreczka z suszonym piołunem⁷⁴.

W przypadku kobiet cierpiących na brak apetytu Savonarola zalecał wyeliminowanie z diety tłustego rosolu oraz zbyt słodkich potraw, które według niego wywoływały mdłości⁷⁵. Radził natomiast sięgać po produkty delikatne i lekkostrawne⁷⁶. Dla pobudzenia apetytu proponował podanie ciężarnej przed posiłkami np. niewielkiej ilości upieczonej lub surowej cebuli z dodatkiem octu, czosnku, napoi z dodatkiem octu, słonych oliwek, szalotki surowej lub ugotowanej czy słonego mięsa⁷⁷.

Piszząc o męczących kobiety mdłościach, Savonarola zwracał uwagę, że brakuje w tej kwestii reguł. Zaznaczał, że u niektórych pań dolegliwości te mogły trwać przez pierwsze dwa miesiące, u innych do końca szóstego miesiąca, a u jeszcze innych do czasu porodu⁷⁸. Zwracał również uwagę na fakt, że kobiety każdą ciążę przechodzą inaczej. Na potwierdzenie tych słów wspominał przypadek swojej synowej, która jak zaznaczył, rodziła wielokrotnie i za każdym razem mdłości trwały przez różny czas: raz dwa miesiące, innym razem do końca trzeciego, a w czasie ostatniej ciąży, kiedy urodziła syna, mdłości męczyły ją jeszcze w dniu porodu⁷⁹.

⁷¹ Tamże: „Dove per le poverete diceamo che l'uxo dil mastiche, la matina quando levano cussi masticato, molto gie giova”.

⁷² Tamże: „Molto gie giova”.

⁷³ Tamże: „Di fuera unzase il stomaco da matina e da la sera inanti pasto per meza hora cum olio di mastiche o di absenzo, cum polvere di garofalli”.

⁷⁴ Tamże: „Item fare uno sacheto di absentio secho, e quello ponerlo sopra il stomaco”.

⁷⁵ Tamże, s. 92: „Quando il cade lo appetito a la dona pregnante, che la non può manzare over che la manza senza appetito, aluora debbe evitare i bruodi grassi e le cosse troppo dolze, il perchè tale riempiano il stomeco, in quello relaxendo et inducendo nausea”.

⁷⁶ Tamże: „Debbono uxare i cibi subtile, biem digestibile”.

⁷⁷ Tamże: „Apresso, tore inanzi pasto de le cosse che excitano lo appetito, come la cepola cocta sotto la cenixe o cruda cum l'aceto, ma moderate [...] di l'aio, l'aceto ancuora cum le altre vivande, le olive salate confecte, ma moderate, codogno crudo o cocto, agresto, pomi granati dolze o di mezo sapore e non acetosi, ravano cum l'aceto, salata e puoca carne salata e somegliante”.

⁷⁸ Tamże, s. 95: „Alquante fanno vomito in li primi dui mexi, alquante per fina al sexto, molte per fina a l'ultimo dil parto”.

⁷⁹ Tamże: „Duove mia nuora in tanti suoi parti ha di zìo variato molto, che di alcuno parto ha havuto il vomito per fina a dui, alcuna fiata per fina a tri mexi, alcuna fiata per fina a l'ultimo; che di questo ultimo parto suo, e pur di maschio, ebbe il vomito in quel zuorno che parturite”.

Poród

Krzyk w tym przypadku bardzo ci pomoże⁸⁰.

Savonarola, pisząc o porodzie, zalecał, aby traktować kobietę jak chorą i podawać jej niewielką ilość pożywienia⁸¹. O zbliżającym się rozwiązaniu według niego miały świadczyć m.in. poczucie ciężkości w dolnej części brzucha oraz ból pleców w okolicach nerek⁸². Poruszając kwestię trudnego porodu, włoski lekarz zwracał uwagę, że jego przyczyną mogły być np.: zbyt młody wiek rodzącej, której ciało nie jest jeszcze w pełni rozwinięte⁸³, pierwszy poród⁸⁴, nieprawidłowe ułożenie dziecka⁸⁵, płęć⁸⁶, wielkość dziecka⁸⁷, ciąża mroga⁸⁸, martwe dziecko⁸⁹ oraz wspomniany wcześniej brak wiedzy i umiejętności akuszerki⁹⁰.

Według Savonaroli dzięki niektórym zabiegom wykonywanym w ostatnich tygodniach ciąży można było zmniejszyć bóle porodowe i skrócić czas porodu. Za skuteczne uważał kąpiele w zwykłej, niezbyt ciepłej wodzie, które należało wykonywać od piętnastu do dwudziestu dni przed porodem i powtarzać od pięciu do siedmiu razy dziennie. Kobieta miała je zażywać przez kwadrans lub dłużej⁹¹. Dla potwierdzenia swoich słów powoływał się na Avicennę „cum pregnans appropinquat partui, tunc necessarium est ut assiduet balneum et tinam”⁹². W przypadkach, kiedy kobieta nie chciała zażywać kąpiele, które mimo wszystko uważał za najlepsze⁹³, radził jej siedzieć codziennie przez pół godziny na mokrym,

⁸⁰ Tamże, s. 121: „Cridar forte in tal caxo ti è molto giovativo”.

⁸¹ Por.: tamże, s. 109.

⁸² Por.: tamże, s. 108.

⁸³ Por.: tamże, s. 111.

⁸⁴ Por.: tamże.

⁸⁵ Por.: tamże, s. 112–113.

⁸⁶ Tamże, s. 113. Savonarola zaznacza, że poród chłopców jest łatwiejszy dzięki ich silniejszym ruchom: „Seguitendo adonca la difficoltà dil parto per rispetto dil feto, diremo che anco se difficoltà il parto per rispetto dil sexo, che quello dil maschio è più leve assai, il perchè il movimento dil maschio è più forte, e cussi meglio se aiuta al suo uscire”.

⁸⁷ Por.: tamże.

⁸⁸ Por.: tamże.

⁸⁹ Por.: tamże, s. 114.

⁹⁰ Por.: tamże, s. 116.

⁹¹ Por.: tamże, s. 118.

⁹² Por.: tamże.

⁹³ Por.: tamże.

zanurzonym w ciepłej wodzie materiale⁹⁴. W obu przypadkach zalecał jednak uważać, aby ciężarne się nie przeziębily⁹⁵. Po kąpeli, kobiety miały natłuszczać części intymne i biodra np. olejkami ze słodkich migdałów, rumiankowym lub tłuszczem kurzym⁹⁶. Zalecał wykonywanie tej czynności dwa razy dziennie przez piętnaście–dwadzieścia dni⁹⁷.

W dniu porodu, po pojawieniu się pierwszych bóli, Savonarola zalecał, aby kobieta, o ile będzie to możliwe, siedziała godzinę z wyprostowanymi nogami, aby w ten sposób skierować ból do przedniej części ciała⁹⁸. Następnie sugerował, aby wstała i wchodziła oraz schodziła z jednego stopnia lub schody, uderzając przy tym mocno stopą w podłogę⁹⁹. W przypadku niewypłynięcia wód płodowych od asystującej kobiecie akuszerki oczekiwał rozerwania błon płodowych, co miała uczynić długim jak u harfistek paznokciem palca wskazującego lub narzędziem, które Savonarola nazywa *gugino*, bądź innym, które musiało być zaokrąglone i ostre¹⁰⁰. Podczas porodu zalecał stosowanie wykonanego z solidnego drewna krzesła porodowego, które dokładnie opisał w traktacie¹⁰¹.

W kwestii bóli porodowych medyk zalecał kobietom znosić je cierpliwie i nie wykonywać gwałtownych ruchów, ponieważ mogły skomplikować przebieg porodu, sprawiając, że dziecko przyjmie nieprawidłową pozycję, co w konsekwencji mogło zakończyć się śmiercią jego, jak i matki¹⁰². Zalecał, aby kobiety krzyczały podczas porodu, ponieważ jak twierdził, przynosiło im to dużą ulgę¹⁰³. W tym miejscu Savonarola zaskakuje, ponieważ zasugerował paniom, aby krzyczały nawet jeśli nie odczuwały bardzo silnych bóli, gdyż we-

⁹⁴ Tamże, s. 118: „Ma se non vole intrare nel bagno, molto gie giovarà ogni zorno sedere sopra le peze bagnate in l'aqua calda per spatio de meza hora”.

⁹⁵ Por.: tamże.

⁹⁶ Por.: tamże.

⁹⁷ Por.: tamże.

⁹⁸ Tamże, s. 119: „Diremo adonca, che come la pregnante sente i dolori del partorire, subito se debe ponere a sedere et extendere le gambe, a ziò che i dolori cussì se habiano a congregare ne la parte denanti: e cussì star debbi per spatio de una hora, se può”.

⁹⁹ Por.: tamże, s. 119–120.

¹⁰⁰ Tamże, s. 121: „E se l'aqua non venisse, apparendo la secunda ne la buocha di la madre, quella fendere debbe la obstettrice overo la comadre cum la ungia o cum uno gugino subtile o cum qualche instrumento taiente rotundo, [...]. Et imperò ziaschuna comadre debbe havere l'ongia del deto indice, zioè apresso il grosso, longa et aguza come quelli che suona l'arpa”.

¹⁰¹ Por.: tamże, s. 120.

¹⁰² Por.: tamże, s. 114.

¹⁰³ Tamże, s. 121: „E sappi, frontosa, chel cridar forte in tal caxo ti è molto giovativo”.

dług niego swoim krzykiem wywołują współczucie u męża oraz pozostałych domowników¹⁰⁴.

W przypadku przedłużającego się porodu zezwalał na niewielki, wzmacniający posiłek¹⁰⁵. Zalecał również w takiej sytuacji przykładanie pod nozdrza kobiety przyjemnie pachnących substancji, jak np. woda różana, cytryna, róże, fiołki¹⁰⁶, lub kąpiel w letniej wodzie, w której wcześniej gotowano np. rutę lub szałwię¹⁰⁷.

Opieka nad matką i noworodkiem

Zdarza się czasami, że z powodu nieprawidłowego zawiązania (pępowiny) dzieci krzyczą z bólu¹⁰⁸.

Savonarola dużą uwagę przykładął do prawidłowego oczyszczenia po porodzie. Zaznaczał, że wszelkimi sposobami należy usunąć łożysko, ponieważ pozostawione gnije i zagraża życiu kobiety¹⁰⁹. W celu jego usunięcia zalecał np. przystawianie do nozdrzy substancji wywołujących kichanie¹¹⁰. Pomocne miały być również okłady oraz natłuszczanie olejkami z rumianku, fiołków lub kurzym tłuszczem¹¹¹.

Savonarola zwracał uwagę, że kobieta po porodzie jest zmęczona i potrzebuje odpoczynku. W kwestii posiłków zalecał, aby były lekkostrawne, odżywcze oraz podawane często, lecz w niewielkich ilościach. W diecie miały się pojawić np. świeże jaja, kapłony, kurczaki i kury, a dla kobiet zamożnych kuropatwy, frankoliny i podobne¹¹². Należało pamiętać, aby dieta nie była przesadnie tłusta, a posił-

¹⁰⁴ Tamże: „Se anco non ti dolesse tanto, pur ti consiglio crida forte, a zìo chel te sia creduto il tuo male, havendote compassione il marito e li altri di caxa”.

¹⁰⁵ Por.: tamże.

¹⁰⁶ Por.: tamże, s. 122.

¹⁰⁷ Por.: tamże, s. 123.

¹⁰⁸ Por.: tamże, s. 136: „Che alquante fiate intravene che per tal sinistra ligatura li fanzuoleti per il dolore cridano”.

¹⁰⁹ Por.: tamże, s. 128.

¹¹⁰ Por.: tamże.

¹¹¹ Por.: tamże.

¹¹² Tamże, s. 131: „Sì che, donne mie, queste nostre donne di parto al principio se voleno cibare spesso e puocho per tracto, e de cibi lezieri da padire e di buon nutrimento, come suono ove fresche, caponi, pulli, galine e, per le riche, pernixe, faxani, francolini e someglianti”.

ki zbyt obfite, ponieważ mogły wywołać gorączkę oraz nadprodukcję mleka, co z kolei wywoływało ból piersi¹¹³. Zalecał, aby kobieta do siedmiu dni po porodzie spożywała cztery razy dziennie posiłki składające się głównie z wyżej wymienionych produktów¹¹⁴. Tydzień po porodzie można było zacząć urozmaicać dietę, wprowadzając do niej większą ilość mięsa¹¹⁵.

W kwestii opieki nad noworodkiem Savonarola informował o istotnej kwestii, jaką było prawidłowe przecięcie pępownicy oraz higiena pępka. Zwrócił uwagę, że pierwsza z wymienionych czynności wymagała precyzji, ponieważ od tego zależało zdrowie dziecka. Pępownikę, według Savonaroli, należało przeciąć nożyczkami lub brzytwą na wysokości od czterech do sześciu palców¹¹⁶ i związać nicią najlepiej wełnianą, ponieważ tylko ta jego zdaniem miała właściwości łagodzące ból¹¹⁷. Po odcięciu pępownicy zalecał przez cztery do ośmiu dni przykładać do rany lniane płótno namoczone w ciepłym oleju¹¹⁸. Po odpadnięciu resztki pępownicy, należało posypywać pępek niewielką ilością mąki lub m.in. rozdrobnionym węglem, mirrą lub popiołem¹¹⁹.

W kwestii pierwszej kąpieli dziecka Savonarola nie podzielał powszechnej opinii, według której należało wykąpać je natychmiast po porodzie¹²⁰. Uważał, że najpierw powinno się je otulić lekko nagrzanym materiałem i pozwolić mu odpocząć od jednej do trzech godzin¹²¹. Do kąpieli radził użyć letniej lekko posolonej

¹¹³ Por.: tamże, s. 131–132.

¹¹⁴ Por.: tamże, s. 132.

¹¹⁵ Por.: tamże, s. 133.

¹¹⁶ Tamże, s. 136: „Facta adonca tal ligatura, subito cum le forbexe overo raxuoro tagliar se debe tal maestreto di sopra di lo lomblico per spatio de deta quatro in sei”.

¹¹⁷ Tamże, s. 135–136: „Da poi gie debe ligare quello come budello da le donne dicto il maestreto apresso lo umblico cum uno filo ritorto e forte: e di lana è molto migliore che di filo di stopa o di lino o di bombaxo, il perché la lana è anodina, mitigativa di dolore e mole”.

¹¹⁸ Tamże, s. 136: „E da poi taiato, gie pona di sopra uno panno de lino bagnato ne l’olio caldo, a mitigatione dil dolore e per confortare il luoco: e cussi faza per fina che se parta tal budello da lo umblico, che serà fra quatro o octo zorni al più, continuando zioè questo ponere di questo panno caldo oleato: e questo anco gioverà molto a fare quello despicare più presto e mitigare il dolore di la ligatura, se alquanto gie serà”.

¹¹⁹ Tamże: „E spicata che serà tal cossa, pratica comuna è di ponere sopra lo umblico uno puoco di farina per fina alquanti zorni. Alquante ie pone il carbone pisto; ma meglio è la mirra, sangue di drago cum uno pocho di sarcocolla, o mirra cum altrettanto di comino; anco vale la cenere di le cape brusate”.

¹²⁰ Tamże: „E facta tal incisione, pratica comuna è di ponere il fantino subito nel bagno”.

¹²¹ Tamże, s. 137: „Mi pare che più conveniente sia quello ponere drieto tal taglio in le peze over pani suavemente caldi, e quello lasciare repossare per certo spatium, più e meno secondo che ha hauto mazuor o minor movimento e che cussi è più debilitato nel tal suo uscire dil

wody z dodatkiem liści szalwii¹²². Wenecjankom oraz kobietom, mającym dostęp do wody morskiej, Savonarola sugerował użyć właśnie jej do pierwszej i drugiej kąpieli dziecka¹²³. Podczas kąpieli zalecał zachowanie ostrożności, podtrzymywanie główki dziecka i pilnowanie, aby woda nie dostała się do uszu¹²⁴. Akuszerki miały również ocenić, czy dziecko było prawidłowo zbudowane, zwracając szczególną uwagę na głowę, ponieważ jak włoski lekarz zaznaczył, jej nieprawidłowa budowa i kształt wpływały na mózg¹²⁵. W przypadku jakichkolwiek nieprawidłowości w tej kwestii zalecał, aby akuszerki wprawnymi palcami starały się nadać głowie okrągły kształt¹²⁶. Podczas wykonywania tej czynności miały zadbać również o kształtny nos i uszy¹²⁷. Oczywiście zalecał przemywać ostrożnie jedwabnym materiałem lub delikatną lnianą ściereczką¹²⁸. Powołując się na Avicennę, radził przemywać oczy olejem¹²⁹, nos wodą z olejem, a podniebienie miodem¹³⁰. Akuszerka miała także delikatnie naciągać kończyny dziecka, aby nadać ciału kształt, a w przypadku nierównej długości nówek zalecał ostrożnie naciągać krótszą kończynę¹³¹.

ventre. E di questo diremo chel minor termene sia una hora, e il mazuor sia tre: sì che ha a stare fra una e tre inanti chel se bagni”.

¹²² Tamże: „Sì che pare assai manifestamente chel bagno facto di aqua salsa over salita, cum alquante foglie di salvia, è molto migliore e più laudevole cha quello che facto è di aqua semplice, come se fa comunamente per tuto”.

¹²³ Tamże, s. 138: „Le donne venetiane e tutte quelle che hano comodità di l’acqua di mare, i fanzuoleti suoi in quella bagnar debano: e questo spetialmente fare nel suo primo bagno per fina al secundo bagno, che cussi bagnando non seguita nocumento veruno, ma giovamento assai”.

¹²⁴ Tamże, s. 138–139: „Cuome la obstetrice puone il fanzuoletto nel bagno, quello debe sempre tenere cum le mane cum il capo levato, a zio non hebi l’acqua intrare ne le orecchie”.

¹²⁵ Tamże, s. 139: „Capo torto e mal composto non è senza danno dil cervello”.

¹²⁶ Tamże: „Debbi fare prima il capo trare al ritondo più che puoi, da poi strenzere quello alquanto dai lati, zioè ne le tempie, sì che la parte posteriore rimanga larga e la parte dinanti traga a l’acuto”.

¹²⁷ Tamże, s. 139–140: „E formato il capo, debe reformare il naso, quello largendo e stringendo come gie pare a darge buona figura e bella forma, che non sia troppo [largo, nè tropo aguzo, nè curto, nè lungo; ma quello tirare, se gie pare essere curto tropo,] sempre studiando a bella forma. Apresso, debbe le orecchie conzare, e quelle premere alquanto inverso il capo”.

¹²⁸ Por.: tamże, s. 140.

¹²⁹ Por.: tamże.

¹³⁰ Tamże: „Somegliante, mundare le nare cum aqua et oleo, e il palato cum melle”.

¹³¹ Tamże: „Apresso, debe destendergie le braze e quelle anco incroxare: che per tal movimento cussi se reducono a la quantità sua naturale, zioè longeza, essendo quelle state avizinate nel ventre tanto tempo. E per somegliante, estendere le gambe equalmente e suavemente, e quelle anco pigare, sì che i calcagni ie toca le natiche, che tal movimenti giè come exercitio. [...] E se caxo fosse che una gamba fosse più longa di l’altra, quella curta tire e sì se asforza di alungarla cum gram suavità e destreza”.

W pierwszym miesiącu życia zdaniem Savonaroli należało kąpać dziecko dwa razy dziennie. Zaznaczył on jednak, że w źródłach brakowało precyzyjnych informacji na ten temat¹³². Zwracał uwagę, aby prawidłowo owinąć dziecko po kąpielu w celu uniknięcia deformacji ciała¹³³. Ponadto radził, aby pozostawić je w zaciemnionej, niechłodnej i pozbawionej przeciągów części domu¹³⁴.

W kwestii karmienia lekarz za najlepszy uważał pokarm matki, który według niego był zbliżony do tego, czym dziecko było karmione w jej łonie¹³⁵. W pierwszym i drugim dniu życia radził jednak podać niemowlęciu pokarm innej kobiety, ponieważ jego zdaniem pokarm matki nie był odpowiedni z powodu bólu, jakiego kobieta doznała podczas porodu¹³⁶. W przypadku, kiedy ze względów zdrowotnych matka nie mogła karmić dziecka, zalecał poszukanie odpowiedniej kobiety, która podjęłaby się tego zadania¹³⁷.

Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium jest cennym źródłem ukazującym stan ówczesnej wiedzy medycznej w zakresie ginekologii, położnictwa i pediatrii. Nawet jeśli lektura traktatu ze względu na użyty przez Savonarolę język jest obecnie dużym wyzwaniem, to z pewnością dzieło cieszyło się dużym zainteresowaniem w ówczesnej Italii.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

- Crisciani Ch., *Michele Savonarola, medico: tra università e corte, tra latino e volgare*, w: *Filosofia in volgare nel medioevo*, red. N. Bray, L. Sturlese, Louvain-La-Neuve 2003.
- Crisciani Ch., *Nota introduttiva*, w: *Michele Savonarola. Medicina e cultura di corte*, red. Ch. Criscini, G. Zuccolin, Firenze 2011.

¹³² Tamże, s. 141: „E se dimanderai quanto tempo durare vole questo bagnare, te rispondo che non è signato termine per li auctori; ma pratica comuna è mexe uno, doe fiate al zuorno”.

¹³³ Por.: tamże, s. 142–143.

¹³⁴ Por.: tamże, s. 143.

¹³⁵ Por.: tamże, s. 145: „Prima dirò chel migliore lacte e al fanzuolo più utile e di sua sanità conservativo è quello di la madre, quando è buono e non viciato: il perchè è somegliante a quello nutrimento dil quale è stato nutrito nel ventre”.

¹³⁶ Tamże, s. 149: „Voleno li auctori chel primo zuorno le madre non debano lactare il fanzuolo – il perchè quello lacte se ritrova essere molto alterato per il caxo dil parto, per i dolori e movimenti recevuti – e che meglio [è, lactato sia da una altra: e forsi aspectare dui zorni, potendo, seria meglio]”.

¹³⁷ Więcej na temat karmienia dziecka por.: A. Głusiuk, „*De regimine infantis*” – opieka nad dzieckiem w średniowiecznej Italii na podstawie „*Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*” Michele Savonaroli, „*Medycyna Nowożytna*” 1 (2021), s. 63–79.

- Forleo R., Forleo P., *Fondamenti di Storia della Ostetrica e Ginecologia*, Roma 2009.
- Głusiuk A., „*De regimine infantis*” – opieka nad dzieckiem w średniowiecznej Italii na podstawie „*Ad mulieres Ferrarenses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*” Michele Savonaroli, „*Medycyna Nowożytna*” 1 (2021).
- Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola. Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, red. L. Belloni, Milano 1952.
- Simonetti R., *Savonarola Michele*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma 2018.
- Zambotti B., *Diario ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504*, red. G. Pardi, *Rerum italicarum scriptores* ser. 2, vol. 24, parte 7, Bologna 1933.

O autorce:

dr Anna Głusiuk – adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Kierunki badawcze: kobieta w epoce średniowiecza, literatura średniowieczna, historia medycyny.

e-mail: a.głusiuk@uksw.edu.pl